

İKİ ÖӨН ЧЛЕННИГ ЧООХТАҒЛАР

Подлежащай паза аның пїлдірілчеткен ондайлары

Чоохтағның грамматика (предикативнай) өөнїн пүдїрчеткен членнер **өөн членнер** тїп адалчалар. Ікі өөн членнїг чоохтағларда ол **подлежащай** паза **сказуемай** полча, пїр өөн членнїг чоохтағларда — пїр ле өөн членї. Чоохтағның өөн членнерї согласование палғалыснаң палғалысчалар (сказуемай подлежащай кирексіпчеткен сырай паза сан формаларында турча). Өөн членнер пастыра чоохтағның өөн категориялары — модальность, тус, сырай — пїлдірілчелер: *Тигїлгеннер Хуу хырның тїгі саринзар кістезїп учухчалар* (Н.Доможаков) — өөн членнер сын действиенї (идїлістїң изьявительнай наклонениезї пастыра), полчатхан тусты, 3-чі сырайны таныхтапчалар.

Подлежащай

Подлежащай — чоохтағның өөн членї. Ол чоохтағда нимеденер чоохталчатханын таныхтапча паза *кем?*, *ниме?* сурығларға нандырча. Ікі өөн членнїг чоохтағларда подлежащай сказуемайнаң сырайча паза санча палғалысча: *Чар ханат сабыстарынаң амыр киши пулғапча.* (Г. Кичеев)

Подлежащайның пїлдірілчеткен ондайлары		Көзїдїмнер
1. Адалғы падежте турчатхан адалыстарнаң		1. <i>Тигїр пөзїк турыбысты. Чирсуғларына кичее чөскїн тааннар айланды.</i> (В. Майнашев)
2. Местоимение нїң пасха-пасха көрїмн ерїнең	сырай	<i>Пастагы стигымны тудына, үгретчїмзер мин пастырдым</i> (А.Майтакова); <i>Харах частарынаң олар пазылган полчаңнар</i> (Я.Тиспиреков). Сырай местоимениелерї пїреде пос, прай местоимениелернең хада килектелчелер, андада олар, чарылбин, хада подлежащай полчалар: Ол позы тогысты идерге күстенмеен (И.Топоев); Олар прайзы неер айланарлар (С.Карачаков). Олаңай чоохта «їкі» подлежащайлығ чоохтағлар орта полчалар: мында адалыстарнаң пїлдірілген подлежащай местоимениенең хатабох таныхталча: Хопчылар — <i>олар хақан даа табылчалар. Ырчы</i> — <i>ол ырчы ла хақан даа полчаң.</i> Мындағ чоохтағлар өөнїнде олаңай чоох стилинїң пос ондайы полча;
	їле нимес	Ниме-де <i>пазох чүреем сыстатча.</i> (В. Майнашев); Ол туста кем-де <i>көзенек тохладыбысхан</i> (И.Топоев); Ниме ле <i>полған анда...</i> (К.Нербышев);

	сурыҕлыҕ	<i>Кем килді? Хайзыларыбыс парча?</i> (В.Шулбаева);
	чарыдыҕлыҕ	<i>Полганы ла тогысты идерге харасхан</i> (Т.Балтыжаков); <i>Прайзы</i> ибзер парар; <i>Парчаны</i> піске полызарга күстенген; <i>Прайлары</i> мылтыхтарын суура тартхлааннар (И.Костяков);
	айланыс	<i>Андар позым</i> килербін. <i>Постары</i> прай маңнантырлар (И.Костяков);
	көзидіҕліҕ	<i>Пулар</i> хайди полчалар? <i>Тігілер</i> оттаң айланчалар (И.Топоев);
	чаратпинчат хан	<i>Пірдеезі</i> сагыста тутпаан андағ нимені (С.Карачаков); <i>Пірдеезі</i> ибзер маңзырабаан пу турадаң (И.Топоев);
3. Предмет тузалыҕ пілдірістернең		<i>Пілістіҕлер</i> үҕрет саларлар. (В. Шулбаева) <i>Кічіҕлері</i> удур килчеткеннер. (Н. Тиников)
4. Предмет тузалыҕ причастиелернең		<i>Нанчатханнары</i> холларын пулахтатханнар. (Н.Тиников); <i>Сыңмааннары тасхар, азых көзенек хыринда тура, радио исклепчелер</i> (И.Костяков)
5. Числительнайларнаң		<i>Чибіргі нис</i> ниске пөлілче. <i>Ікінчізі</i> киліп одыр.
6. Предикативтернең		<i>Пары</i> чахсы полчаң, <i>чогы</i> аннаңох чахсы (В.Кобяков)
7. Иділістің іле нимес формазынаң		<i>Чонга чуртирға</i> оой ла нимес полган (разг.); <i>Амды үҕренерге</i> сидік полган (С.Карачаков)
8. Междометиелернең, чир-айаанның аймах-пасха табыстарына көөгіп пүткен сөстернең паза полызыҕлыҕ чоох чардыхтарынаң (сынап олар кирек чирде предмет тузалыҕ пол парзалар)		<i>Аразында «йо-о-о»</i> истіл парчатхан (Н.Доможаков); <i>Пірде «тпруу-тырр...»</i> истілче (Н.Доможаков); <i>Ұчүн</i> — ол өөн послелог; <i>Паза</i> — піріктіріс союзы.
9. Хадыл сөстернең, пик палғалыстыҕ сөс пірігістерінең, фразеологизмнернең		<i>Тигір хуры</i> чарыпча, читі оңнең оңненче. (Я.Тисперекоев); <i>Одырча орында кирі ічем, сагысха киріп ирткен чылларны</i> (А.Майтакова); <i>Улуг маң чохта иртіпчелер студенттернің үҕредіҕ чыллары</i> ; <i>Аппагас киптіҕ нымырт агазы</i> пазох ирге парарға тимненче (В.Майнашев); <i>Пу тағлар аразынча чалғыс азах чол парча.</i> (В. Шулбаева); <i>Хоортай ағалар</i> ам даа чон аразында чуртидырлар (разг.).

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны хығырыңар. Подлежащайларны таап, олар хайдағ чоох чардығынаң пілдірілчеткенін чоохтап пиріңер.

1. Хайчының чүрегі көглекче. 2. Хара хустар тигірзер пытырасча. 3. Позы прай ние итче. 4. Прайзы тоғысха сыххан. 5. «Абалығ хол» ойынны улуғлар даа, кічіглер дее хынып көрчелер. 6. Читөлең чалғысты сағыбинча. 7. Ыгречеткеннер чуртаста өң-пасха пілістер аларға харасчалар. 8. Пірге тоғынарға оой, ниик. 9. Класста көбізі чахсы ўгречеткен олғаннар. 10. Чылығ чирде хурудынарға даа чарир. 11. Кем-де ізікті пазох тохлатхан. 12. Ырахтын «ай-уй» истілген.

2. Чоохтағларның өөн не членнерін сығара пазып алыңар, подлежащай ноо чоох чардығынаң пілдірілгенін чарыдыңар.

1. Ойнапчатханнар айас күнни тазылада хатхырыза парғаннар. 2. Чалаңнар чонны суға кире сўр салғаннар. 3. Семён Прокопьевич Кадышев, чон алнында хайлап, сибер чооғын чоохтап пирчең. 4. Он ікее артханы чох ўлелче. 5. Прайзы, суғдаң сыххлап, сілігін сыхханнар. 6. Ыгречерге тузальғ.

3. Текстті хығырыңар. Подлежащайларны таап, хайдағ чоох чардыктарынаң пілдірілгенін чоохтаңар. өөн членнернің аразында ноға подлежащайға өөн хайығ салылча?

Ойын соонда Каврис чон аразында пол парған. Аны аалдағылар, таныстары прай саринаң ибір салғаннар. Ағаа хол тутпас ла кізі чоғыл. Пронканаң Макар, чон аразынча хыстынып ала, Кавристі алғыстап, постарынзар ааллап хығырғаннар. Че ол, орай хараа пол парғаннаңар, хастынзарох парарға чаратхан. Клубтаң сыхханнар. Ай күнөрткі чили чарытча. Ибіре сымзырых. Часхы танычах сырайға чылығ ўбўрче. Хайда-да адай ўр салча. Кавриске ноға-да хачан-да ибінде чалғыс нанчызы полған Халтарахтың ўніне төөй истіл парған. — Ойыныңар хынығ полтыр, — тапсап салған апсах, тайағын топлада пасчадып. — Нинче дее тыңнапчат, ирік пессің. Андағ чахсы тоғыстарыңны көріп алғанда, өлзем дее, хомзынмаспын. (Н. Тиников)

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча ўгречеткен студенттерге ўгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для

студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.